

Pragmatizmin Zihin-Beden İkiliğini Reddetmesinin Analitik Felsefeye Yansıması[†]

[The Effects of Pragmatism's Rejection of the Mind-Body Duality on Analytic Philosophy]

Hatice BAŞDAĞ BAŞ^{*}

Independent Researcher

Received: 04.12.2020 / Accepted: 30.12.2020

DOI: 10.51404/metazihin.835679

Research Article

Abstract: The pragmatist tradition has always been distant from the mind-body dualism. John Dewey, one of the founders of pragmatism, removed the mind-body duality from his philosophy. The school of analytic philosophy, on the other hand, has accepted the mind-body duality on the basis of the distinction between analytic and synthetic sentences. This distinction is actually about distinguishing between two kinds of truth. Later, the rejection of the distinction between analytic and synthetic sentences by W. V. Quine, changed the general course of analytic philosophy tradition and brought this school together with pragmatism. The relationship between the analytic/synthetic distinction and the mind-body duality is as follows: Synthetic truths are true both because of what they mean and because of the way the world is, whereas analytic truths are true in virtue of meaning alone. Hence, the rejection of the analytic/synthetic distinction means the rejection of the mind-body duality. The key point that led the pragmatism and the school of analytic philosophy to come together in the same lane in terms of rejecting the mind-body duality is the analytic/synthetic distinction and the meaning attributed to this distinction.

Keywords: mind-body duality, analytic-synthetic distinction, pragmatism, Quine, analytic philosophy.

[†] Bu çalışmada, 2013 yılında tamamlamış olduğum *W. V. Quine'da Anlambilimsel Bütüncülük* başlıklı doktora tezimin "Pragmatist Gelenek" ve "Analitik Felsefe Ekolü" başlıklı kısımlarına (Başdağ Baş, 2013: 13-25), tezimdaki kaynakları güncelleyerek ve konuyla ilgili bağlantılara, ilave açıklamalar yaparak yer vermiş bulunmaktayım. Tezimdeki aynı kısımlara bir başka çalışmada da metafizik açıdan ele alınmak üzere yer verilmiştir. (Bkz. Başdağ Baş, 2018: 19-31)

^{*} **Author Info:** Ph.D. – Teacher at Maltepe Science High School, Maltepe-Istanbul, TURKEY.

E-mail: haticebasdagbas@gmail.com / Orcid Id: <https://orcid.org/0000-0002-5091-6266>

To Cite This Paper: Başdağ Baş, H. (2020). "Pragmatizmin Zihin-Beden İkiliğini Reddetmesinin Analitik Felsefeye Yansıması." *MetaZihin*, 3(2): 191-205.

Öz: Pragmatizm başından itibaren zihin-beden ikiciliğine mesafelidir. Pragmatizmin kurucularından olan John Dewey, felsefesinden zihin-beden ikililiğini kaldırmıştır. Analitik felsefe ekolü ise başta zihin-beden ikililiğini cümlelerde analitik-sentetik ayrımına dayanarak kabul etmiştir. Sonradan W. V. Quine öncülüğünde analitik-sentetik cümle ayrımının reddi, analitik felsefe akımının genel seyrini değiştirmiş ve bu ekolü pragmatizmle buluşturmuştur. Analitik felsefe geleneğinde zihin-beden ikililiğini reddetmeye yol açan durum, analitik-sentetik cümle ayrımının imkânsız olduğunun görülmesi ve analitik cümlelerin doğru kabul edilmesinin epistemolojik açıdan temelsiz olduğunun fark edilmesidir. Analitik cümle ile sentetik cümle ayrımının zihin-beden ikililiğini kabul etmekle ilgisi şu şekildedir: Doğruluk belirlemesi zihinde olup bittiği için analitik cümle zihne tekabül etmektedir. Doğruluk belirlemesini anlam içeriğinin fiziğe uygunluğundan alan sentetik cümle ise bedene tekabül etmektedir. Dolayısıyla cümlelerde analitik-sentetik ayrımının reddi, zihin-beden ikililiğinin reddi anlamına gelmektedir. Başta epistemolojik açıdan ayrı kulvarlarda yer aldığı görülen pragmatizm ile analitik felsefe ekolünün sonradan zihin-beden ikililiğini reddetme noktasında aynı kulvarda buluşmalarına yol açan kilit nokta, analitik-sentetik ayrımı ve bu ayrıma yüklenen anlamdır.

Anahtar Kelimeler: zihin-beden ikililiği, analitik-sentetik ayrımı, pragmatizm, Quine, analitik felsefe.

1. Giriş: Zihin-Beden İkiliğinin Reddedilmesi

Batı düşüncesinde I. Kant'tan miras kalan görüşlerin etkisiyle kartezyencilik ve deneyimciliğin (*empiricism*) eleştirilmesi ile geliştirilen pragmatizm (McDermid, 2020: Böl. 2, Parag. c), birbirinden oldukça farklı görüşleri bünyesinde barındıran esnek bir kavrayış türüdür. Şüphencilğe karşı durma (*anti-scepticism*) (Putnam, 1995: 20) ve deneysel bilginin asla kesin bir doğruluk değeri veremeyeceği (*fallibilism*) konularında hemfikir olan pragmatist düşünürler bu belirgin anti-Kartezyen yaklaşımla diğer epistemoloji kuramcılarında kesin biçimde ayrılmışlardır (Legg ve Hookway, 2020: 1).

C. S. Peirce ve W. James gibi pragmatizmin öncüleri, yaptıkları çalışmalarla pragmatist ilkeyi epistemoloji açısından "doğruluk" çerçevesinde işleyerek 20. yüzyılın paradigma (değerler dizisi) dönüşümü sırasında aranan çarelere derman olacak şekilde etkili olmuşlardır. Yine pragmatizmin öncülerinden olan J. Dewey ise sonradan analitik felsefe ekolünü dönüştürebilecek etkiye sahip bir soru ortaya atmıştır. "Eğer düşünce dünyadan bağımsız bir şekilde gerçekleşen bir şeyse düşünceyi üreten akıl, dünya hakkındaki iddialarının kesinlik taşıyabileceği hakkını kendine nereden veriyor?" manasındaki sorusuyla Dewey, klasik epistemolojinin temelsiz bazı varsayımlara dayandığını vurgulamış ve buradan hareketle zihin-beden ikililiğini (*mind-body duality*) kaldırarak doğalcılık nosyonunu geliştirmiştir (Field, 2020).

İleride analitik felsefe ekolünün dönüştürücü bir aktörü olacak olan W. V. Quine, Dewey'den etkilenerek zihin-beden ikililiğini reddetmiş ve bu ikililiğin temelsizliğini

de analitik-sentetik ayrımının imkânsızlığını ve analitik cümlelerin önerme sayılamayacağını tartışarak göstermiştir (1980: 20-46). Analitik-sentetik ayrımı yapmanın imkânsız olduğunun Quine tarafından hem belirleme ölçütü bakımından hem de epistemolojik açıdan gösterilmiş olmasının sonucunda deneyimcilik, pragmatizme kaymak durumunda kalmıştır. Deneyimciliğin pragmatizm yoluna girip *doğalcılığı* benimsemesi, analitik felsefe ekolü için Quine'ın tabiriyle "bir dönüm noktası" (1981: 67) olmuştur.

Bu çalışmada pragmatizmin zihin-beden ikiliğini reddetmesinin analitik felsefeye analitik-sentetik ayrımı bağlamında bir yansıması olduğunu göstermek amaçlandığı için önce pragmatist geleneğin ilkelerine sonra analitik felsefe ekolünün deneyimcilik anlayışına daha sonra ise pragmatizmin analitik felsefe ekolüne radikal biçimde yansımasında rolü olan Quine'ın görüşlerine yer verilecektir.

2. Pragmatizm

Pragmatizm, 1870'lerde Amerika Birleşik Devletleri'nde, Harvard'da eğitim gören bir grubun kurduğu Metafizik Kulübü (*Metaphysical Club*)'nün 19. yüzyılın bilimsel araştırmalarındaki inançlara bir tepki şeklinde ortaya atılan tartışmalardan doğan (Menand, 2001: 226) bir kavrayışın gelenekleşmiş halidir. Charles Sanders Peirce, William James ve John Dewey gibi klasik pragmatistler bu geleneğin en önemli kurucuları olarak kabul edilir (Legg ve Hookway, 2020: 1).

Yeni pragmatistler (*neo-pragmatists*) olarak tanınan Richard Rorty, Hilary Putnam, Suzan Haack, Robert Brandom, Christopher Hookway ve Cheryl Misak gibi birçok pragmatistin katkılarıyla 20. yüzyılın sonlarına doğru genel kabul görmeye başlayan pragmatizm, halen geliştirilmeye devam etmektedir. Pragmatizm hipotezlerin içeriklerini onların pratik neticelerine göre netleştirmeyi esas alan bir ilkeyle yola çıkmıştır (Catherine ve Hookway, 2020:1; Hildebrand, 2003: 1-3).

William James, uzlaştırıcı bir metot olarak sunduğu pragmatizm sayesinde bir ikilemin üstesinden gelinebileceğinden söz etmiştir. Bu ikilem, bilim ile dinin birbiriyle uyumsuz görünen durumu karşısında bireyin bir tercihte bulunma noktasında içine düştüğü bunalımdır. James, *Pragmatism: A New Name for an Old Way of Thinking* (1907) adlı kitabında, yer verdiği bu ikileme göre materyalist; kötümser, kuşkucu, kadercî (belirlenimci/determinist) ve din karşıtı olmak şeklinde genel karakter özelliği gösteren "duygusal olmayan kafa yapısı" (*tough-minded*) ile idealist, iyimser, özgür iradeci, dogmatik ve dini değerlere bağlılık şeklinde karakteristik özellikleri olan "romantik kafa yapısının" (*tender-minded*) ancak pragmatizm sayesinde birbiriyle

uzlaştırılabileceğinden söz ederek, pragmatizmi bireysel ve uzlaştırıcı bir felsefe olarak sunmuştur (James, 2013: Böl. I).

William James, bilim ve dini değerleri birbiriyle yarışan rakipler olarak görmeyen ve uzlaştırıcı bir rol üstlenen bu pragmatist kavrayışın kökeninin 1878'de arkadaşı Peirce'ün yayımladığı "How to Make Our Ideas Clear" başlıklı yazılarındaki görüşlerine dayandığını belirtir. Bu şekilde James'in ikinci konferansında pragmatizmi; kavramlar, hipotezler ve boş kavgaları tanımlamak için kullanılan *metot* anlamında kullandığı görülmektedir (2013: Böl. II). Bu metodu kullanarak, adcı (*nominalistic*) bir yaklaşımla boş kavgalara *kadercilik* (belirlenimcilik/ determinizm kadercilikle sonuçlanır) ve *özgür iradeyi* örnek vermektedir. Bu ikisi birbiriyle çatışır gibi görüldüğünde yapılması gereken şey her iki varsayımın uygulamadaki sonuçlarına, yani hayattaki pratik sonuçlarına bakmaktır. William James'e göre pratik sonuçlar üzerine yoğunlaşarak yapılan felsefe bu sayede boş kavgalardan arınmış olacaktır (Catherine ve Hookway, 2020: Böl. 1).

Uzlaştırıcı yaklaşımıyla pragmatizmin popülerleştiricisi olarak görülen William James, görüldüğü üzere "Doğruluk neye göre belirlenir?" sorusuna bir cevap arayışı olarak pragmatizmi doğruluk teorisi bağlamında ele almıştır. Pragmatizmin ilk kurucusu olarak kabul edilen C. S. Peirce (Misak, 2000: 1) ise pragmatizmin kendi başına bir metafizik doktrini veya varlıkların gerçekliğini belirleme çabası olmadığını vurgulamıştır. Peirce, pragmatizmin yalnızca anlaşılması güç sözcüklerin anlamını açıklığa kavuşturma yöntemi olduğunu savunarak (Glock, 2003: 18) pragmatizmi bir *anlam teorisi* olarak sunmuştur.

1878'de Peirce, Descartes ve Leibniz'den gelen "açık ve net fikirler" (*clear and distinct ideas*) şeklinde ifade edilen rasyonalist bir nosyonu pragmatik bir kriterle birleştirerek anlamada netliğin üç düzeyi olduğunu belirtir: Birincisi, günlük yaşantıda düşünce mahsulü olmadan tecrübeye dayalı bir kavrama şeklidir. Örneğin satın alabildiğimiz sirkeyi tanıyarak konuşmalarımızda bir terim olarak kullanabildiğimiz evredir. İkinci düzey, sirkenin keskin bir tada sahip ve asetik asidin seyreltilmiş hali olduğunu bilerek onu tanımlayabildiğimiz evredir. Bu iki evre anlama yolunda belirli bir mesafe kat edip yolu henüz bitirmediğimiz bir aşamadır. Üçüncü düzey ise sirke terimini tanımlamayı başardıktan sonra akıl yürüterek bir takım şartlı sonuçlara vardığımız evredir. "Eğer, sirke bir asitse turnusol kâğıdını kırmızıya dönüştürmesi gerekir" şeklinde pratik sonuçla bağlantılı şartlı çıkarımlarda da bulunabildiğimiz son evredir. Böylece anlamayı üç düzeyde gerçekleşen bir faaliyet olarak gören Peirce, üçüncü ve son düzeyi, "pragmatik ilke" (*pragmatic maxim*) olarak sunar. Pragmatik ilke, kesin kavramların gerçekle uyumundan ortaya çıkan doğruluğunun yaşantımızda ne gibi değişiklikler yapacağını görmemize izin veren bir işleve sahiptir. Pragmatik ilkeye göre

eğer kavramlarımızın nesnesini pratik anlamda kavrayamıyorsak o kavramlar bizim için anlamsız demektir. Bu şekilde pragmatizmi mantıksal prensip olarak ele alan Peirce'ün pragmatik ilkesine göre metafiziğin cümleleri *a priori* cümlelerle akıl yürütmeye dayalı olduklarından pratik karşılık bulup özdeşleştirilme imkanından yoksundurlar. Bu nedenle her ne kadar Peirce sonradan metafiziğe karşı nispeten toleranslı olup bilimsel metafizik olarak mantık bilimini ele almış olsa da ilk başlarda onun pragmatik ilkesinde metafiziğin cümleleri anlamsız kabul edilmiştir (Atkin, 2020: Böl. 2-3).

James'in pragmatizmi, pratik durumları bireysel planda ve psikolojik bakışla ele almak şeklinde ortaya çıkıyorken Peirce'ün pragmatizmi, pratik durumları mantıksal ve genel bir ilkeye bağlamak şeklinde ortaya çıkmaktadır (Atkin, 2020: Böl. 6). Çalışmalarıyla Dewey'i etkileyecek olan doğalcı bir yaklaşıma da sahip olan Peirce (Misak, 2007: 68-69), epistemolojik temelciliğin (*foundationalism*) karşısında olmakla beraber deneysel bilginin mutlak doğruyu veremeyeceğini kabul eder (Misak, 2000: 59).

Peirce'e yetişememiş ancak onun makalelerini Harvard'da iken okumuş olan Quine'in (Borradori, 30) takip ettiği Dewey ve ayrıca Quine'in danışman hocası "Kantçı pragmatist" olarak nitelenen Clarence Irving Lewis (Legg ve Hookway, 2020: Böl. 1), pragmatizmi Peirce'ün görüşlerine dayalı olarak geliştirmişlerdir.

Pragmatizmi James'ten daha farklı bir kulvarda ve Peirce'ün çizgisinde sistemleştirerek kuran Dewey, James'in uzlaştırıcı yaklaşımındaki pragmatik prensiplerin metafiziksel olarak nötr kabul edilmesi gerektiği fikrine katılmaz (Dewey, 1908) daha da ötesi *epistemoloji ve metafizik* ayrımını kabul etmez. Böylece, düşüncenin dünyadan bağımsız olarak gerçekleştiği yönünde klasik epistemoloji yaklaşımını reddeder.

Dewey eğer düşünce dünyadan bağımsız bir şekilde gerçekleşen bir şeyse düşünceyi üreten akıl, dünya hakkındaki iddialarının kesinlik taşıyabileceği hakkını kendine nereden veriyor? manasındaki sorusuyla klasik epistemolojinin temelsiz bazı varsayımlara dayandığını vurgulamıştır (1908). Dewey, ilk başta Hegel idealizmiyle uyum sağlayan bu yaklaşımını deneysel bilim nosyonuyla daha da geliştirir. Böylece doğalcı bir yaklaşım çerçevesinde deneysel psikolojiye dönüştürdüğü pragmatist kavrayışıyla Hegelci idealizmden uzaklaşmış olur. Buna ek olarak Dewey, Charles Darwin'in evrim kuramını anlatan tezini inceleyerek "doğal seçim" (*natural selection*) teziyle kendi pragmatist kavrayışını birleştirir ve *doğal seçim* tezini bilgi teorisine uygular: Organizmayı, onun çevreyle olan karmaşık etkileşiminin bir ürünü olarak ele alır. Bilgiyi de insanın çevreyle etkileşimi sonucunda ortaya çıkan pragmatik bir *araç* olarak görür (Field, "John Dewey"). Zihin-beden (dünya) ikiliğini kaldıran yaklaşımını etkileşimli (*interactive*) doğalcılık olarak psikolojik boyutta işler (Dewey,

1908). Böylece Dewey'nin, pragmatizmi "doğalcılık" (*naturalism*) gibi farklı bir çizgiye taşınmasıyla beraber yaptığı sistematik çalışmalarıyla kendi döneminde *pragmatizmin*, profesyonel filozoflar çevresinde saygın hale gelmesini sağladığı belirtilmiştir. (Mc Dermid, "Pragmatism")

Dewey ve Lewis'in bilgiyi, bilimi ve değerleri, *doğal seçim* tezine uyan biçimde insanın hayatta kalma amacına matuf araçlar olarak kabul ettikleri evrimci pragmatizm, James'in metafiziksel ve epistemolojik pragmatizminden ve Peirce'ün Orta Çağ'a özgü gerçekçi anlayışına müsamaha gösteren pragmatizminden ayrılarak araçsalcılık (*instrumentalism*) (Dewey, 1896) şeklinde tezahür etmektedir (Jones ve Fogelin, 1980: 38).

Araçsalcılık, bilginin ve değerlerin *doğallaştırılmasını* beraberinde getirir. Nitekim evrimci anlayışa göre insan doğanın içinde onunla etkileşim içinde olan onun bir parçasıdır. İnsanın kurduğu doğa bilimleri, sahip olduğu değerler, onların doğanın bir parçası olduğu unutulmadan adeta yorumsuz bir belgesel filmi çekiyor gibi betimlenerek ortaya konmalıdır. Şu hâlde Dewey'deki evrimci bir anlayışın sonucu olarak ortaya çıkan *doğalcılığa* göre fizik, kimya gibi doğa bilimlerinin, doğanın "özü"nü veya "hakikat"ini açıklama gibi bir iddiası olamayacağı gibi bilim dallarının birbirine kıyasla üstünlüğü, önceliği veya bir binadaki gibi birinin diğerine temel oluşturması ya da bir öz oluşturması söz konusu değildir. Bu anlayışa göre doğanın bir parçası olan insanın oluşturduğu bilim ve ürettiği bilgiler hatta sahip olduğu değerler bile bir hiyerarşi içinde değil aksine, birbirine bağlı bir ağ örgüsü içerisinde her biri bir bileşen olarak incelenmelidir. Bu şekilde doğruluğu belirlemede kesinlik iddiası içinde olmadan, özcülükten uzak doğalcı bakış açısından, ahlakın ve bilimin hiçbir dalının, eski epistemoloji anlayışının iddia ettiği gibi normatifliği söz konusu değildir. İmkân olmadığı için hiçbir şeyin özü belirlenemez. Hangi bilginin (yargının) gerçekten pür fizik, hangisinin metafizik alanına ait olduğu tespit edilemediğinden bilgi, özsel bir ayrıma tabi tutulmadan insana hizmet ettiği ölçüde doğrulanarak değer kazanır. Bu anlamda bilgi hem pragmatizm için hem de sonradan doğalcılığı benimsemek durumunda kalan birçok analitik felsefe ekolü filozofları için bir *araç* durumundadır. Bu noktada akla gelebilecek soru şudur: Bilginin araç olması sınırsız bir öznelliği hatta ilkesizliği beraberinde getirir mi?

3. Pragmatizm İlkesizlik midir?

Hiçbir konuda, doğrunun ne olduğuna ilişkin son sözü söyleyip nokta koyma durumuna şahit olamadığımız insan varlığının *gerçek, doğru veya hakikat* adına son sözü söyleme arzusundan vazgeçtiği anda geriye kalan en önemli gayesinin hayatta kalmak veya hayatta kalmayı kolaylaştırıcı şartları sağlamak olduğu görülmektedir. Bu

bağlamda, hangi konuda olursa olsun *mutlak doğruyu* veya *hakikat* denen şeyi asla bulamayacağını çaresizce fark eden insan açısından onun hayatta kalmasını ve daha konforlu yaşamasını sağlayan her ne varsa araçsal oluşu bakımından pragmatiktir, doğrudur düşüncesi pragmatizmin doğruluk anlayışını yansıtmakta yetersizdir. Çünkü böyle retorik bir yorumla pragmatizmi tanımladığımızda ortaya çıkan netice “işe yarar ne varsa o doğrudur” şeklinde sloganlaşan ve bir ölçüt gibi görünen belirlemedir. Böyle bir belirleme ise pragmatist doğruluk anlayışını anlatma bakımından hatalı okumalara yol açmaktadır. Pragmatizm açısından “doğrunun” ne olduğu konusunda sıkça yapılan böyle yetersiz açıklamalara dikkat çeken çağdaş pragmatist düşünür Hilary Putnam, Russell’ın da zamanında benzer bir hatalı okuma yaptığını belirtmektedir (1995: 8). Nitekim ilkesizliği düşündüren “işe yarar olan doğrudur” şeklinde yapılan öznelci belirleme pragmatizmin anlatmak istediği bir doğruluk ölçütü değildir. (Haack,1976: 243)

Bir cümlenin gerçekte uygunluğu durumunda doğru kabul edildiği uygunluk (*correspondence*) kuramı pragmatist düşünürler tarafından yanlış değil (Haack, 1976: 241) ama eksik kabul edilir. Nitekim kuruluşundan bu yana pragmatizme göre bir cümlenin doğru kabul edilebilmesi için tecrübeyle, deneyle uygunluk taşımaya ilave olarak bir de netice veya ürün vermiş olması gerekir. Bu nedenle W. James, doğruluk belirlemesiyle ilgili olarak cümlelerin sonuçlarına bakmak gerektiğini vurgulamıştır (Putnam, 1995: 20-21).

Bir taraftan deneysel veriye tam güvenilemeyeceğini söyleyen diğer taraftan şüphecilik karşıtı olan Amerikan pragmatizmi, (McDermid, 2020: Böl. 2, Parag. b) doğruluk belirlemesi noktasında öncelikle *bilimsel* kabul edilebilecek bir araştırma öngörür. Örneğin suyun kaldırma özelliği bilimsel olarak fark edilip buna dayalı olarak işe yarar bir şeyler üretilebiliyorsa, mesela sandal veya gemi yapılabiliyorsa, suyun kaldırma özelliği doğrulanmış olmaktadır. Aksi takdirde bilimsel bir araştırma olmadan keyfi olarak işe yarayan herhangi bir şeyi “doğru” kabul etmek pragmatizm açısından söz konusu değildir. Bu noktadan hareketle Dewey’de gördüğümüz pragmatizmin doğalcı çizgisine göre, değişen hayat şartlarına uyum sağlama sürecinde edinilen bir “bilgi,” bir netice verebiliyorsa o bilgi “doğru” kabul edilir; memnuniyet verici yaşamayı sağlayan değerlerin de mümkün olduğunca normatifliğe kaçmaksızın, sadece betimsel olarak “iyi” olduğu söylenebilir. Bu noktada Peirce’ün belirlemesine göre “doğru” kabul edilmeye aday bir yargının daha iyi yaşamaya yönelik bir netice taşıyıp taşımadığı bilim araştırmacılarının ortak kararıyla kaçınılmaz olarak üzerinde anlaşma potansiyeline sahip olmasına göre belirlenir (Peirce, 1878).

Buraya kadar pragmatizmin, doğruyu belirleme aşamasında neyin fiziksel neyin metafiziksel olduğuna karar verme konusunda entelektüel bir arayış içinde olmadığını

ve araçsal bilim anlayışıyla pragmatik sonuçlara odaklandığını anlatmaya çalıştım. Şimdi, ilk başlarda metafiziğe prim vermemiş ve fizikle metafiziği birbirinden ayırmak için analitiklik nosyonunu geliştirerek mantıkçı pozitivist programı içine alan, dolayısıyla pragmatizme mesafeli duran analitik felsefe ekolünün sonunda dönüşerek pragmatizmle buluştuğu noktayı göstermeye çalışacağım.

4. Analitik Felsefe Ekolünün Pragmatizmle Buluşması

Modern mantığın kurucusu olarak kabul edilen Frege'nin (Bochenski, 1970: 282) dili analiz ederek matematiksel mantık alanındaki arayışlarına Russell ve Whitehead'in dilin analizine dayalı mantıksal ve matematiksel çalışmaları eklendikten sonra analitik felsefe, 20. yüzyıl felsefesinde bir ekol haline gelmiştir. Frege, Russell, Moore, Wittgenstein, Viyana çevresi düşünürleri ve dolayısıyla mantıkçı pozitivistler analitik felsefenin baş aktörleri olarak görülürler. Dil felsefesi, epistemoloji, mantık ve matematik felsefesi, analitik felsefe ekolünün en çok önem verdiği çalışma alanlarıdır (Garry, 2012: Böl. 1). Çünkü deneyimci gelenekten gelen analitik felsefe ekolü bilgiyi kesin bir temele oturtmak üzere yola çıkmıştır. Analitik felsefe ekolü içinde geliştirilen mantıkçı pozitivist program açısından bilgiyi kesin bir temele oturtmanın yolu ispata imkân veren fiziğin, matematiğin ve mantığın "önerme"lerini kullanmak bunun dışında kalan metafiziksel veya hurafe barındıran cümlelerin önerme kılığında bilime bulaşmasını önlemektir. "Bir deneyimci olarak nasıl oluyor da matematik ve mantık gibi deneyimsel olmayan cümlelerin doğruluğundan veya anlamlı oluşundan emin olabiliyorsunuz?" manasında bir soruya analitik felsefe ekolü çevresinde bu tür cümlelerin "analitik" olması (doğruluğunun analiz edilerek kendinden belirlenmesi) gerekçe gösterilerek cevap verilmekteydi (McDermott, 2001: 1006).

G. E. Moore ve Bertrand Russell'ın çalışmalarıyla Britanya'daki kökleşmiş idealizmin hâkimiyetinden bir kurtuluş olarak ortaya çıktığı da anlatılan analitik felsefe ekolünün, özellikle Büyük Britanya ve Amerika Birleşik Devletleri olmak üzere 20. yüzyılın başından beri dünyanın farklı yerlerinde de akademik felsefeye hâkim olduğu görülmüştür (Preston, 2020).

II. Dünya Savaşı sırasında Nazilerin ırkçı politikaları nedeniyle Avrupa'daki büyük filozoflar, bir kısmı kalıcı olmak üzere Amerika'ya göç etmiştir. Genel olarak mantıksal ve dilsel konularla ilgili çözümleyici çalışmaları anlatan analitik felsefe bir ekol olarak Rudolf Carnap, Hans Reichenbach, Carl Hempel, Otto Neurath, Herbert Feigl gibi Viyana Çevresi düşünürlerinin fikirlerinin Amerikan toprağında filizlenmesiyle 1930'larda belirginleşmiştir. Bu filizlenmeden yaklaşık otuz yıl önce Peirce ve James gibi pragmatizmin önemli düşünürleri ölmüş John Dewey ise o sıralarda oldukça yaşlanmıştır. Dolayısıyla pragmatist düşünce kültüründe yetişen çağdaş Amerikan

filozofları, İngiltere ve Viyana Çevresi'nden gelen analitik felsefe akımından büyük oranda etkilenmiştir (Borradori, 1994: 5-6). David Hume'dan etkiler taşıyan ancak Hume'un atomcu deneyimciliğinden tamamen uzak bir deneyimcilik anlayışına sahip olan Quine, (Haack, 1978: 233) analitik felsefe geleneğinde yetişmesine rağmen bu gelenek içerisinde geliştirilen mantıkçı pozitivist programa, 1951'deki "*Two Dogmas of Empiricism*" başlıklı makalesiyle kökten bir eleştiri yöneltmiştir. Quine, analitik-sentetik cümle ayırımına reddiyesi ile "pozitivist ortodoksiye meydan okuyarak" (McDermid, 2020: Böl. 1, Parag. b) epistemolojide fizik-metafizik ayrımını reddetmiş dolayısıyla zihin-beden ayrımını ortadan kaldıran yeni bir paradigmayla bütüncü felsefesini duyurmuştur.

Quine'ın pragmatizm temelinde, metafiziği ilkesel olarak dışlamayacak şekilde deneysel kontrolü *bütüncü* bir karakterde sunmasının (Borradori, 1994: 30) epistemolojide analitik-sentetik ayrımını eleştirmesi dolayısıyla zihin-beden ayrımına itirazla başladığını söylemek mümkündür. Nitekim doğrulamasını fizikten bağımsız şekilde zihinden aldığı kabul edilen analitik cümlelerin nesnesinin zihne tekabül ettiğini, doğrulamasını hem anlamdan hem de fizikle uygunluğundan aldığı kabul edilen sentetik cümlelerin nesnesinin ise bedene tekabül ettiğini söylemek mümkündür.

Analitik felsefe içerisinde Frege, Russell, Wittgenstein, Tarski, Neurath, Carnap gibi birçok önemli ismin pragmatizmin lehine sonuç veren çalışmalarına ilave olarak bir de Quine'ın analitik-sentetik cümlelerin birbirinden ayırt edilebileceğine karşı öne sürdüğü itirazını temellendirmesinin ve bu cümlelerin birbirinden ayırt edilse bile analitik cümlelerin doğruyu vereceği varsayımının temelsizliğini gerekçelendirmesinin sonucunda analitik felsefe ekolünde somut bir dönüşüm başlamıştır.

20. yüzyıl ortalarında, doğallaştırılarak (*naturalised*) ve toplumsallaştırılarak (*socialized*) pragmatizme doğru bir dönüşüm geçiren analitik felsefe ekolü "post-analitik felsefe" olarak adlandırılmıştır (Garry, 2012: Böl. 1). Analitik felsefenin temel bazı varsayımlarına hem analitik felsefe bakış açısıyla hem de pragmatist bir pencereden eleştiri yöneltmiş olan Quine, bu konumu itibarıyla post-analitik bakış açısının öncülerinden biri olarak kabul edilmektedir. Kendisi hakkında böyle bir nitelermeye itiraz etmemiş olan Quine, buna ilave olarak, *Donald Davidson*, *Roger Gibson*, *Hilary Putnam* ve *Nelson Goodman* gibi çağdaş düşünürleri de post-analitik bakış açısına sahip düşünürler olarak gördüğünü belirtmiştir (Borradori, 1994: 37).

Şimdi, analitik felsefe ekolü içinde yetişen Quine'ın, pragmatizmin etkisiyle zihin-beden ikililiğini reddedip tekçi bütüncü bir yaklaşımı hangi bağlamda öne sürdüğünü göstermeye çalışacağım.

4.1. W. V. Quine ve Pragmatizm

Mantıkçı pozitivistin öngördüğü şekilde felsefeyi dille sınırlamanın içinden çıkılmaz bir alana gereksiz yere sıkıştırmaktan ibaret olduğuna, Wittgenstein'ı izleyerek dildeki anlamların kullanımla nasıl değişken hale geldiğine, fizikten bağımsız olarak zihinde olup biten analitik yargıların "doğru" kabul edilmesinin deneyimciliğin bir yanılması dolayısıyla bir dogması olduğuna dikkat çeken Quine, dildeki muammalı belirsizlikler içerisinde felsefeyi bilimin bir dalı haline getirmek gerektiğini savunarak felsefesini bütüncü ve pragmatist bir kavrayış çerçevesinde inşa etme yoluna gitmiştir (Başdağ Baş, 2013: 34). Bir erken dönem eserinde kendi pozisyonunu *pragmatist* olarak niteleyen Quine (1980: 20) geç dönemde verdiği bir röportajında pragmatizmin içeriğini tam manasıyla belirlemenin zorluğunu ifade ederek pragmatizmin deneyimciliğin bir türü olarak görülebileceğini belirtmiştir (Borradori, 1994: 31).

Quine'da gördüğümüz bilgi edinme sürecindeki bütüncü ve doğalcı kavrayış da Peirce ve Dewey çizgisinden gelen pragmatist geleneğin devamı niteliğindedir. Yine bütüncü felsefesiyle analitik felsefenin pragmatizme kayması noktasında kilometre taşı olarak karşımıza çıkan Quine, kendisinden önceki filozoflardan etkilenme konusunda ilk pragmatist düşünürlere kıyasla çağdaşları olan Whitehead, Carnap, Tarski gibi analitik felsefe geleneğinde adı geçen filozofların pragmatist geleneği güçlendiren (Örn. "Hoşgörü İlkesi", "T Şemalı Doğruluk Teorisi") çalışmalarından daha fazla etkilenmiş olduğunu belirtir. Dewey çizgisindeki hocası C. I. Lewis'in pragmatizm dahil tüm doğruluk teorilerine kuşkuyla yaklaşan kavramsal pragmatist (*conceptual pragmatist*) anlayışıyla analitik felsefenin önemli aktörü durumunda olan Quine'ı etkilediği bilinmektedir (Sinclair, 2012: 335).

Bir kimsenin bir başkası için canını feda etme arzusunu taşıyabilmesini açıklayabilmek dışında fikirlere dair her probleme bir açıklama getirmeyi başaran pragmatizm, 20. yüzyılın ihtiyaçlarına cevap verebilmesiyle (Menand, 2001: 229) çağın ikinci yarısından sonra yükselişe geçmiştir. Pragmatist geleneğe ait temel bakış açılarından dördü-ki bunların her biri diğerini destekler-Quine'in yeni bir epistemoloji ve yeni bir ontoloji kurduğu bütüncü felsefesinin de dayanaklarını oluşturmuştur. Glock'un tespit ettiği bu ortak noktaları (2003: 18-19) konumuzla bağlantısını göstererek açıklamak gerekir:

(1) *Temelcilik Karşıtlığı (Anti-Foundationalism)*

Epistemolojik açıdan zihin-beden ikililiğine yol açan yaklaşımlardan biri temelciliktir. Temelciliğe göre bilgilerimizde bir kesinliğin yakalanabileceği varsayılmaktadır. Pragmatizmde bu düşünce, diğer bir deyimle *kartezyencilik* reddedilmiştir. Quine, bu doğrultuda neyin fizik neyin metafizik olduğuna karar verecek imkanlardan yoksun

olma durumuna analitik-sentetik ayrımının temelsizliğini göstererek işaret etmiş, ayrıca bu yaklaşımını desteklemek üzere bilim tarihindeki paradigma değişimlerine de Kuhn'un çalışmalarına referansla dikkat çekmiştir (Quine ve Ullian, 1978: 30-31).

Rene Descartes çizgisinde gelişen Kartezyen felsefede gördüğümüz "kesinlik" düşüncesinin tamamen kaybolduğu temelcilik karşıtı yaklaşıma göre teorilerimiz; "kesin doğru", "hakikat" veya "mutlak doğru" olarak kabul edilecek bir ön dayanağa göre inşa edilme arzusu taşımadığı gibi yanılmazlık veya son sözü söyleme iddiasında da değildir. Bilgi yalnızca bir araç olmaktan öteye gidemeyen bir kazanım olarak ele alınmıştır.

(2) Araçsalcılık (Instrumentalism)

Bilgilerimizin doğruluğunu garantileyecek bir temel yoksa, yani fizikle metafiziği veya fizikle hurafeleri birbirinden ayıracak bir ölçütümüz yoksa, doğruyu belirleme adına bir kesinlik iddiamız olamayacağından bilginin değeri sadece yaşamak için var olan bir araç olmaktan öteye gidemeyecektir. Bu bakımdan pragmatizm ve Quine için kavramlarımız ve inançlarımız, tecrübelerimizi açıklamak için yalnızca birer araçtır. Tecrübelerimizi açıklayan bilim de hayatta kalmak için bir araçtır. Araçsalcılık, evrimci bir yaklaşımla bağdaşır: Her ikisinin amacı hayatta kalmaktır.

(3) Deneyimci Doğrulamacalık (Verificationism)

Bilim yapılırken mutlak doğru iddiasında bulunmadan belli bir sisteme göreli olarak yapılan gözlemsel tecrübeler dikkate alınır. Doğalcılık ve psikolojideki davranışçılık bu yaklaşıma bağlı olarak doğmuştur. Bu noktada Quine gibi analitik felsefe ekolünde yetişen bazı filozoflar da doğalcılık ve davranışçılığı zihin-beden ikiliğini kaldırarak (fizik-metafizik ayrımı yapmadan tamamını kabul ile) bütüncü bir karaktere dönüştürerek kabul etmiştir.

(4) Gerçekçi Olmayan Doğruluk Anlayışı (non-Realist Account of Truth)

"İnsan zihninden bağımsız bir gerçeklik var mıdır?" sorusunun cevabını kesin manada bilmenin imkânsızlığı nedeniyle pragmatistler ve Quine bu konuya sırt çevirmiştir. Bununla birlikte pragmatistler sadece araçsal bilgi üretmek adına neyin gerçek kabul edileceği sorununa bazı çözümler önermişlerdir. Örneğin Peirce, bütün araştırmacıların ortak kararıyla doğru kabul ettikleri bir görüşü doğru kabul etmeyi önermiştir. Dewey, özcü manada gerçekçi olmayan evrimci doğruluk anlayışını betimlemeyi yöntem olarak kullanmayı doğalcılık şeklinde sunmuştur. Bilgi üretmeye imkân sağlayan bu yaklaşım aynı zamanda pragmatizmde bir değer olarak merkezileşen çoğulculuk (pluralism) (Whipps, 2013) ve göreci (relativist) yaklaşımla neticelenmiştir. Quine,

Dewey çizgisinden gelen bu doğruluk yaklaşımını benimseyerek özcü olmayan, belli bir biçime sokulmamış, naif bir gerçeklik (*unregenerate realism*) anlayışını zihin-beden ikililiğini reddederek benimsemiştir.

Sonuç olarak pragmatizmin, zihin-beden ikililiğini reddetmesi bazı yaklaşımların da benimsenmesini gerektirmiştir. Bunlar; temelcilik karşıtı olmak, bilginin araçsallığını benimsemek, deneyimci doğrulamacılığı benimsemek, özcülüğü reddedip gerçekçi olmayan bir doğruluk anlayışını benimsemek dolayısıyla doğalcı bir epistemolojiyi savunmak, ayrıca çoğulculuğu ve nisbeten göreceliği benimsemektir.

Pragmatizmin şüpheci ve uzlaşmacı motiflerle zihin-beden ikililiğini reddetmesinin analitik felsefe ekolüne yansımaları ve bu ekol içinde gerekçelendirilmesi ise cümlelerde “analitik-sentetik” ayrımının yapılabirliğini tartışmakla tezahür eder.

4.2. Zihin-Beden Ayrımını Reddetmenin Analitik Felsefedeki Gereğesi

Analitik felsefe ekolü, 19. yüzyılda mantıkçı pozitivist programı benimsediğı zamanlarda analitik cümleleri belirleme ölçütü, bilimi hurafelerden uzak tutan bir güvence durumundaydı. Fiziğın cümleleri olarak kabul edilen sentetik cümlelerle metafiziğın cümlelerinin birbirine karışmasını sınır çizerek önleyen ve adeta tampon önermeler olarak kabul edilen analitik cümleler, Quine’a göre “temelsiz” bir ayrıma dayanmaktaydı. Bu ayrımın temelsiz olduğunun Quine tarafından, 1951’de “*Two Dogmas of Empiricism*” başlıklı makalesinde hem belirleme ölçütü bakımından hem de epistemolojik açıdan bir tartışma ile gösterilmiş olması mantıkçı pozitivismi gözden düşürmekle kalmamış deneyimciliğı bir dönüm noktasından geçirip analitik felsefe ekolüne pragmatizm lehine bir yön kazandırmıştır (Quine, 1981: 67).

Analitik-sentetik ayrımının eleştirisi ile bilgilerimizin hangisinin pür deneysel hangilerinin metafiziksel ve hangilerinin de analitik olduğunu belirleme imkânının bulunmadığı somut bir şekilde gösterilmiş olmaktadır. Bu bakış açısıyla mutlak doğru adına varlıkların özünün ne olduğu hakkında söyleyecek kesin bir sözün de kalmadığı fark edilmiştir. Kartezyencilığın eski geçerliliğinin kalmadığı bu aşamada felsefe için amaç; hakikati bulmak, iddia etmek veya açıklamaya çalışmak değil bilimle birlikte insana yararlı olanı belirlemek, sisteme göreli bir objektifliğı yakalayarak ancak belli şartlara göre söz konusu olabilecek doğrulardan sadece doğalcı yöntemle yani betimsel olarak söz etmektir. Bu yaklaşım, çağımızda ancak pragmatizmin doğruluk anlayışıyla uyumludur.

Analitik felsefe geleneğı içinde yetişen Quine’ın pragmatist bütüncü felsefesini kabul etmek bilgilerimizin inşasında fizik gibi metafiziğın de etkin olabileceğini ilkesel olarak kabul etmek anlamına gelmektedir. Bu noktada Quine, bilime metafizikle beraber olası

hurafelerin karışmasını önlemek için analitik felsefe ekolünün özdeşleştirme ilkesini kullanmış (Quine, 1980: 4) böylece bir yandan metafiziği bilimde kullanmayı ilkesel olarak kabul ederken diğer yandan metafiziği bilim ve felsefeden kısmen ve pratik manada eleyerek deneyimciliği hem dogmalardan hem de yok olmaktan kurtararak geliştirmiştir.

5. Sonuç

“Her yeşil şey yer kaplar” cümlesinin analitik mi yoksa sentetik mi olduğuna karar veremediğini deneyimciliğin iki dogmasını ele aldığı “*Two Dogmas of Empiricism*” başlıklı makalesinde belirten Quine, bir bakıma bu cümlenin *zihinsel doğru* mu *fiziksel doğru* mu olduğunu belirlemenin imkânsızlığını dile getirmiş olmaktadır. Quine’ın 1951’deki analitik-sentetik ayırımına yönelik eleştirisi, epistemolojide fizik-metafizik ayırımının reddeden bütüncü ve pragmatist bir felsefeyle sonuçlanmıştır. Analitik-sentetik ayırımın reddi bilgilerimizin hangisinin pür fiziksel hangisinin metafiziksel olduğu noktasında “analitik önerme” belirlemesi yoluyla bir sınır çizilemeyeceği düşüncesine vardığı için yeni epistemoloji anlayışında metafiziksel cümleyle fiziğin cümlelerinin ayrıştırılabileceği düşüncesi birçok analitik felsefe filozofunun gözünde ortadan kalkmıştır. Dolayısıyla analitik felsefe ekolü açısından hayatın her alanında iç içe geçmiş olduğu görülen analitik ve sentetik cümlelerin birbirinden ayrılabilirliği, dolayısıyla metafiziğin, fizikten ayrıştırılabileceği fikrinin dogmatik bir varsayıma dayandığı kabul edilmiş, bu iki cümle türünün ayrıştırılması başarılsa bile analitik cümlelerin doğruyu vereceğini kabul etmenin de başka bir dogmatik varsayım olduğu fark edilmiştir. Bu dogmanın Quine önderliğinde başka analitik felsefe düşünürleri tarafından fark edilmeye başlaması analitik felsefe geleneğine epistemolojide doğalcılığını benimsemek, ahlak ve siyaset alanında inşacılığa yönelmek (ör. J. Rawls’un adalet kuramı) gibi yeni bir boyut kazandırmıştır. Öyle ki analitik felsefe geleneğinde kullanılagelen *analitik-sentetik ayırımının* imkânsızlığını görmek, bu ayırımın tekabül ettiği zihin-beden ayırımının da yapılmasını anlamsızlaştırmış ve sonunda bu geleneği bütüncü ve pragmatist epistemoloji anlayışına yönlendirmiştir. Hatırlanırsa epistemolojik anlamda zihin-beden ikililiğinin reddi pragmatizmin başından itibaren özellikle de Dewey’nin, bilimsel düzlemde savunduğu kurucu tezlerden biridir. Analitik-sentetik ayırımına reddiye ile tezahür etmiş olan zihin-beden ikililiğinin reddi analitik felsefeyi pragmatizmle radikal biçimde buluşturan kilit noktadır diyebiliriz.

5. Kaynakça

Atkin, A. (2020). “Charles Sanders Peirce’s Pragmatism.” J. Fieser ve B. Dowden (Der.), *Internet Encyclopedia of Philosophy* içinde. Alındığı URL: <https://iep.utm.edu/peircepr/#SH2a> (Erişim Tarihi: 04.12.2020)

- Başdağ Baş, H. (2018). "W. V. Quine, Metafizik ve Pragmatizm." *Beytülhikme an International Journal of Philosophy*, 8(1): 19-31.
- Başdağ Baş, H. (2013). *W. V. Quine'da Anlambilimsel Bütüncülük*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Bochenski, I. M. (1970). *A History of Formal Logic*. (2nd Edition) Çev. ve Der. Ivo Thomas. New York: University of Notre Dame Press.
- Borradori, G. (1994). *The American Philosopher*. Çev. Rosanna Crotico. Chicago: The University of Chicago Press.
- Dewey, J. (1908). "What Pragmatism Means by Practical." *Essays in Experimental Logic*, içinde (s. 303-329). Alındığı URL: http://www.brocku.ca/MeadProject/Dewey/Dewey_1916/Dewey_1916_12.html (Erişim Tarihi: 04.12.2020)
- Dewey, J. (1896). "The Reflex Arc Concept in Psychology." *Psychological Review*, 3: 357-370.
- Field, R. (2020). "John Dewey." *Internet Encyclopedia of Philosophy* içinde. Alındığı URL: <http://www.iep.utm.edu/dewey/> (Erişim Tarihi: 04.12.2020)
- Garry, A. (2012). "Analytic Feminism." E. N. Zalta (Der.), *Stanford Encyclopedia of Philosophy* içinde. Alındığı URL: <https://plato.stanford.edu/entries/femapproach-analytic/#TraAnaFemShaOthAnaPhi> (Erişim Tarihi: 04.12.2020)
- Glock, Hans-Johann. (2003). *Quine and Davidson on Language. Thought and Reality*. Cambridge University Press.
- Haack, S. (1976). "The Pragmatist Theory of Truth." *The British Journal for The Philosophy of Science*, 27(3): 231-239.
- Haack, R. J. (1978) "Quine's Theory of Logic." *Erkenntnis* 13(2): 231-259.
- Hildebrand, D. L. (2003). *Beyond Realism and anti-Realism*. Nashville: Vanderbilt University Press.
- James, W. (2013). *Pragmatism: A New Name for some Old Ways of Thinking*. Alındığı URL: <http://www.gutenberg.org/files/5116/> (Erişim Tarihi: 04.12.2020)
- Jones, W. T. Ve Fogelin, R. J. (Der.) (1908). *A History of Western Philosophy* (Cilt:5). Harcourt Brace.
- Legg, C. and Hookway, C. (2020). "Pragmatism." E. N. Zalta (Der.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2020 Edition) içinde. Alındığı URL: <https://plato.stanford.edu/archives/fall2020/entries/pragmatism/> (Erişim Tarihi: 04.12.2020)

- McDermid, D. (2020). "Pragmatism." *Internet Encyclopedia of Philosophy* içinde. Alındığı URL: <https://iep.utm.edu/pragmati/#SH2c> (Erişim Tarihi: 04.12.2020)
- McDermott, M. (2001). "Quine's Holism and Functionalist Holism." *Mind*, 110(440): 977-1026.
- Menand, L. (2001). *The Metaphysical Club*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Misak, C. (2000). *Truth, Politics, Morality, Pragmatism and Deliberation*. London: Routledge.
- Misak, C. (2007). *New Pragmatists*. New York: Oxford University Press.
- Peirce, C. S. (1878). "How to Make Our Ideas Clear?" *Popular Science Monthly*, 12: 286-302.
- Preston, A. (2020). "Analytic Philosophy." *Internet Encyclopedia of Philosophy* içinde. Alındığı URL: <http://www.iep.utm.edu/analytic> (Erişim Tarihi: 04.12.2020)
- Putnam, H. (1995). *Pragmatism an Open Question*. Cambridge: Blackwell.
- Quine, W.V. (1981). "Five Milestones of Empiricism." *Theories and Things* içinde. Cambridge: Harvard University Press.
- Quine, W. V. (1980). *From a Logical Point of View*. Cambridge: Harvard University Press.
- Quine, W. V. ve Ullian, J. S. (1978). *The Web of Belief*. New York: Random House.
- Sinclair, R. (2012). "Quine and Conceptual Pragmatism." *Transactions of the Charles S. Peirce Society*, 48(3): 335-355.
- Whipps, J. (2013). "Pragmatist Feminism." E. N. Zalta (Der.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2013 Edition) içinde. Alındığı URL: <http://plato.stanford.edu/archives/fall2013/entries/femapproach-pragmatism/> (Erişim Tarihi: 04.12.2020)

This Page Intentionally Left Blank
